

А. М. ДЕНИСОВА

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО ВПЛИВУ: НАПРЯМИ ПРОЯВУ

Досліджується поняття механізму правового впливу як комплексної категорії. Здійснено правовий аналіз основних напрямів правового впливу та розкрито їх основні особливості. Проаналізовано основні засоби правового впливу, за допомогою яких впроваджується його механізм.

Ключові слова: правовий вплив, механізм правового впливу, засоби правового впливу, напрями правового впливу.

Исследуется понятие механизма правового воздействия как комплексной категории. Осуществлен анализ основных направлений правового воздействия, раскрыты их основные особенности. Проанализировано основные способы правового воздействия, с помощью которых осуществляется его механизм.

Ключевые слова: правовое воздействие, механизм правового воздействия, способы правового воздействия, направления правового воздействия.

In the article analyzed the concept of mechanism of legal influence as a complex category, the analysis of basic directions of legal influence is carried out and their basic features are exposed. Are analysed the basic methods of legal influence by the help of which its mechanism will be realized.

Key words: legal influence, the mechanism of legal influence, methods of legal influence, directions of legal influence.

Розвиток теорії держави і права в сучасних умовах здійснюється у двох напрямках. По-перше, це вдосконалення законодавства шляхом надання йому ознак системності, узгодженості, приведення у відповідність до міжнародних стандартів та об'єктивних потреб суспільства. По-друге – підвищення дієвості й ефективності правового впливу шляхом впровадження у суспільну практику вже діючих норм. Останнє завдання обумовлює необхідність подальшого дослідження механізму правового впливу. Саме це й обумовлює актуальність обраної теми, яка спричиняється важливістю вдосконалення правової надбудови суспільства з урахуванням основних тенденцій його розвитку; характеристикою практичного аспекту правового впливу, що виявляється через його механізм та ефективність; необхідністю обґрунтування факторів і шляхів підвищення якості правової системи суспільства.

Проблеми правового впливу є предметом дослідження у радянській та вітчизняній літературі з теорії права, в якій проаналізовані такі аспекти проблеми, як поняття правового впливу, механізм правового регулювання, способи та методи правового впливу. Аналізу цих проблем присвячені праці сучасних українських науковців С.Д. Гусарєва, М.А. Гущиної, О.В. Зайчука, А.П. Зайця, А.М. Колодія, М.І. Козюбри, О.М. Мельник, Ю.М. Оборотова, Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скаун, Т.І. Тарахонич, Ю.С. Шемшученко. Однак комплексного аналізу проблем механізму правового впливу не здійснювалося.

Правовий вплив є одним із проявів дії права на широке коло суспільних відносин, свідомість і поведінку людей за допомогою правових і не правових (психологічних, ідеологічних тощо) механізмів.

У зв'язку з цим механізм правового впливу є сукупністю специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на свідомість і

поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки.

Залежно від змісту впливу права необхідно виокремити наступні шляхи (напрямки) впливу, які безпосередньо впливають на його механізм: а) інформаційно-психологічний вплив; б) ціннісно-мотиваційний вплив; в) нормативний вплив права на суспільну дійсність. Саме зазначені аспекти повною мірою створюють процес впливу права на свідомість людини. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне дослідити механізми (алгоритми) вищезазначених напрямів правового впливу.

Інформаційно-психологічний напрям впливу права виявляється у безпосередньому впливі права на свідомість соціальних суб'єктів (індивідуальних і колективних). Такий вплив здійснюється за допомогою засобів масової інформації, шляхом публікації текстів нормативно-правових актів, нормативних договорів, судових прецедентів тощо. Завдяки прямому інформаційно-психологічному впливові соціальні суб'єкти мають право отримати інформацію щодо власних прав і обов'язків; щодо можливих засобів захисту та міри відповідальності, що застосовуються у випадках порушення нормативно закріплених прав; щодо підстав виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Тому механізм інформаційно-психологічного впливу права є системою засобів, спрямованих на процес усвідомлення та можливість доведення змісту правових норм до суб'єктів права, який залежить від певного мотиву, поглядів, думок, мети, бажаного результату та інших психологічних явищ. На думку О.В. Малька, в процесі дослідження правового впливу, інформаційний аспект неможливо відірвати від психологічного, адже право як знакова система спроможна регулювати поведінку лише тоді, коли та інформація, що адресується, сприйнята свідомістю особи і трансформувалась у мотив її діяння¹.

Інформаційно-психологічний напрям впливу права є цілеспрямованим створенням і поширенням спеціальної інформації, що здійснює безпосередній вплив (позитивний або негативний) на формування та здійснення поведінки особи у різноманітних сферах суспільного життя. Власне правовий вплив позбавлений предметного (речового) прояву, тобто його неможливо побачити, відчутти. Він функціонує виключно на інформаційному рівні (відомості, повідомлення, інформаційний огляд, буква закону тощо). Таким чином, особливістю інформаційно-психологічного напрямку правового впливу є те, що він здійснюється за допомогою правових засобів, які сприяють формуванню та реалізації мотивів поведінки, передбачених правовими нормами.

О.В. Малько зазначає, що призначенням різноманітних правових засобів є інформування суб'єктів щодо можливості вибору варіантів поведінки в межах права, впливати на їхні інтереси у певних напрямках і схилення до певної поведінки. Такими правовими засобами виступають не самі норми права, договори чи правозастосовчі акти, а ті конкретні засоби інформаційно-психологічного впливу, які в них містяться. Це суб'єктивні права та обов'язки, пільги та призупинення, покарання тощо, які, в свою чергу, трансформуються у правові стимули та правові обмеження².

С.Г. Чубкова, В.Д. Елькін, досліджуючи інформаційний вплив, зазначають, що правовий вплив можливо уявити у вигляді реалізації сукупності інформаційно значимих функцій, що відбуваються у наступній послідовності: 1) встановлення

мети регулювання у сфері права (відбувається на основі наявної, усвідомленої інформації про стан об'єкта управління – суспільних відносин); 2) отримання та сприйняття наданої правової або іншої інформації, її реєстрація, зберігання й обробка (відповідно до встановленої мети збирається, систематизується, аналізується інформація про стан суспільних відносин у найзагальнішому вигляді); 3) прийняття певного юридичного рішення (створення нової правової інформації); 4) передавання та використання такої соціально-правової інформації³.

З метою досконалого дослідження механізму інформаційно-психологічного правового впливу необхідно з'ясувати зміст поняття «інформації», яке походить від латинського «*informatio*», що означає роз'яснення, викладення, відомості, що передаються людьми усним, письмовим або іншим способом⁴. Чинне законодавство України також офіційно закріплює поняття інформації. Так, статтею 1 Закону України «Про інформацію» зазначено, що під інформацією цей Закон розуміє документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що відбуваються в суспільстві, державі та навколишньому природному середовищі⁵.

Звичайно, сама по собі інформація не несе в собі властивостей, які б зобов'язували суб'єкта діяти відповідним чином або дотримуватись змісту такої інформації. Тому вона повинна мати таку форму, щоб її зміст дійсно впливав на свідомість особи, яка отримує цю інформацію. Саме тому нас цікавить не лише поняття інформації як такої, а поняття безпосередньої правової інформації. Інформація правова передбачає сукупність документованих або прилюдно оголошених відомостей про право, його систему, галузі, інститути, норми, джерела права, свободи, обов'язки, про реалізацію права, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними, їх профілактику тощо.

Відповідно до ст. 22 Закону України «Про інформацію» джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі та підзаконні нормативно-правові акти, міжнародні договори й угоди, норми та принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти, повідомлення засобів масової інформації, прилюдні виступи й інші джерела інформації з правових питань⁶. Таким чином, вся сукупність правової інформації складає її систему, тобто центральну частину правової системи держави та суспільства, без якої вони існувати не можуть.

Таким чином, інформація виступає безпосереднім поштовхом і первинним елементом, необхідним для того, щоб механізм інформаційно-психологічного правового впливу почав діяти.

Отже, з метою «запуску» механізму інформаційно-психологічного правового впливу необхідним є отримання суб'єктом права певної правової інформації, оскільки в такому випадку саме вона є об'єктом правового впливу.

Отримання правової інформації є початковою стадією інформаційно-психологічного правового впливу, яка здійснюється шляхом її доведення до суб'єктів права через інститут обнародування нормативно-правового акту або інших документів (міжнародних договорів, рішень суду, що містять норми права тощо), що містять таку правову інформацію. В цьому аспекті ст. 57 Конституції України зазначає, що кожному гарантується право знати свої права й обов'язки. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права та обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення в порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права й обов'язки громадян, не доведені до відома населення в порядку, встановленому законом, є нечин-

ними. Статтею 94 Конституції України встановлено, що закон набирає чинності через десять днів із часу його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Таким чином, всі нормативно-правові акти, нормативні договори, за виключенням локальних нормативних актів, підлягають офіційному опублікуванню. Що стосується локальних нормативних актів, то вони на внутрішньому рівні доводяться до відома працівників і членів відповідного підприємства, установи, організації. Зокрема, ст. 29 Кодексу законів про працю зазначено, що до обов'язків власника належить ознайомлення працівника з правилами внутрішнього трудового розпорядку та колективним договором⁷.

Таким чином, інформаційно-психологічний напрям правового впливу передбачає обов'язкову наявність правової інформації, яка належним чином доведена (обнародована чи роз'яснена) до відома суб'єктів, а отже, інформація виступає певною ланкою, що пов'язує особу з державними інститутами.

Право виступає як регулятор інформаційних відносин та інформаційних процесів. При цьому право саме по собі наділене інформаційним змістом шляхом систематизації відповідних правил поведінки.

Поряд із прямим інформаційним впливом необхідно виокремити опосередкований (непрямий) інформаційний вплив права, що виявляється у можливості надання інформації щодо змісту діючого права шляхом використання соціальними суб'єктами не першоджерел, а вторинних джерел (підручників, статей, монографій тощо).

Поняття інформації пов'язується із можливістю, з одного боку, передачі певних відомостей, знань щодо предметів, явищ, процесів, які відбуваються у різноманітних сферах суспільного життя, а з іншого – із можливістю отримання таких відомостей, в результаті чого відбувається їх сприйняття. Тому отримання та сприйняття правової інформації є наступною стадією інформаційно-психологічного правового впливу.

У психології сприйняття розуміється як безпосередньо-чуттєве відображення предметів і явищ у цілісному вигляді в результаті усвідомлення їхніх характерних ознак⁸. Саме тому процес сприйняття безпосередньо правової інформації супроводжується різноманітними психологічними процесами, в результаті яких у суб'єктів відбувається формування певних відомостей та уявлень про право.

Водночас механізм інформаційно-психологічного впливу на індивіда не обмежується виключно правом, а може здійснюватись за допомогою інших явищ, таких як економіка, політика, культура. Проте саме правовий вплив вважається основним у процесі становлення особистості, яка здійснює соціально позитивну правомірну поведінку, усвідомлює себе суб'єктом правових відносин. Тому важлива особливість інформаційно-психологічного механізму впливу права на суспільні відносини полягає в тому, що він здійснюється за допомогою специфічних правових засобів, які сприяють формуванню та приводять в дію мотиви поведінки, закладені у змісті правового припису.

У цьому аспекті О.В. Малько зазначає, що в інформаційно-психологічному плані такими правовими засобами виступають не безпосередньо норми права або правозастосовчі акти, а ті конкретні заходи інформаційно-психологічного впливу, які в них містяться⁹. Ними є суб'єктивні права й обов'язки, пільги призупинення, заохочення, покарання, які можливо об'єднати у дві великі групи: правові стимули та правові обмеження.

Таким чином, механізм інформаційно-психологічного правового впливу передбачає певний алгоритм впливу права на свідомість індивідів (соціальних груп, класів, прошарків, всього суспільства) з метою інформування суб'єкта права про зміст правових норм, сприяє формуванню знань і уявлень про діюче в державі право, про можливу та необхідну поведінку таких суб'єктів. Однак лише знань і уявлень про право виявляється недостатньо. Необхідне переконання суб'єкта в тому, що він діє та в подальшому буде діяти у відповідності до чинних у державі правових норм. Тому таку впевненість дозволяє сформувати ціннісно-мотиваційний правовий вплив як вплив права на свідомість індивіда (на правову психологію) та на його поведінку. Такий вплив виявляється в усвідомленні індивідом цінності права, і тим самим сприяє формуванню відповідної мотивації до правової поведінки.

Якщо інформаційний вплив передбачає, головним чином, свідомість, що виявляється у формі знань і уявлень про діюче право, то ціннісно-мотиваційний – свідомість, що має форму думок, тверджень, почуттів, установок і поведінки. Необхідність дослідження поведінки в якості об'єкта ціннісно-мотиваційного впливу пов'язана з тим, що результатом останнього є відповідна мотивація правомірної поведінки, що є складовою частиною безпосередньо самої поведінки, а не лише свідомості¹⁰.

В цьому аспекті доцільним буде звернути увагу на те, що саме позитивна мотивація здійснює дівіший вплив на свідомість людини, оскільки в цьому випадку регулятором поведінки стає не лише зовнішній прояв правового припису, а й суб'єктивний інтерес. Таким чином, спонукання до дії шляхом позитивної мотивації надає можливість встановити такі умови дій суб'єкта права, коли він безпосередньо буде зацікавлений діяти відповідно до закріплених у правовому приписі інтересів суспільства та держави.

Розмежування ціннісно-мотиваційного напрямку впливу права від інформаційного також необхідно здійснювати в межах співвідношення мети та результату правового впливу. Якщо метою інформаційного впливу є інформування суб'єктів права щодо змісту норми права, в результаті чого у суб'єктів права формується знання і уявлення про діюче право, практичне його застосування, про правотворчу практику та практику тлумачення права, то метою ціннісно-мотиваційного впливу виступає:

- усвідомлення права як цінності;
- формування у індивіда правової мотивації, тобто актуалізованої потреби у намаганні дотримання норми права.

Таким чином, якщо мета та результат інформаційного напрямку впливу однозначні та не можуть бути протилежними один одному, то мета та результат ціннісно-мотиваційного напрямку впливу можуть не збігатися. Наприклад, існування злочинності та правового нігілізму можливе поряд з правовою і навіть соціально-активною поведінкою.

Так само як і інформаційно-психологічний напрямок правового впливу, ціннісно-мотиваційний має власний специфічний механізм впливу, тобто систему прийомів, засобів, способів, факторів, спрямованих на усвідомлення права як цінності шляхом формування у індивіда мотивації, що виявляється у намаганні суб'єкта діяти в межах права. Механізм ціннісно-мотиваційного впливу характеризується стадійністю, тобто включає в себе наявність певної послідовності, що формується у певні стадії. Першою стадією механізму ціннісно-мотиваційного

правового впливу є усвідомлення цінності права. Разом з тим, оцінка не можлива без знання об'єктивного змісту предмету, явища, події, припису (норми права, правозастосовчого акту, рішення суду, наказу тощо), які їй підлягають.

Таким чином, цінність права полягає в тому, що воно, сприяючи задоволенню потреб одного суб'єкта права шляхом надання йому свободи, проте не абсолютної, а такої, яка не суперечить свободі іншого суб'єкта права, встановлює певний порядок і забезпечує справедливість.

Відповідно перша стадія механізму ціннісно-мотиваційного правового впливу передбачає усвідомлення суб'єктами цінності свободи, порядку та справедливості. У випадку відсутності такого усвідомлення – механізм ціннісно-мотиваційного правового впливу не спрацює. Так, наприклад, якщо суб'єкт не усвідомлює цінності свободи, то він не здатний усвідомити цінність суб'єктивного права, яке є мірою можливої поведінки учасників правовідносин¹¹. Водночас, якщо суб'єкт не усвідомлює цінності суб'єктивного права, він не сприймає і цінність об'єктивного права, основним змістом якого є суб'єктивні права й обов'язки.

Наступним етапом механізму ціннісно-мотиваційного правового впливу є усвідомлення не лише власної свободи, а й свободи інших суб'єктів, тобто можливість визнання принципу « власна свободи починається та закінчується там, де закінчується і починається свобода іншого »¹². Зазначена стадія тісно пов'язується з наступним етапом механізму ціннісно-мотиваційного правового впливу, що виявляється в усвідомленні індивідом категорії права як нормативної форми свободи, завдяки якій досягається суспільний порядок та дотримується принцип справедливості в поведінці суб'єктів. Така стадія механізму ціннісно-мотиваційного правового впливу реалізується шляхом: 1) аналізу отриманої правової інформації з метою виявлення у змісті зазначеної інформації положень, що забезпечують свободу суб'єктів права, суспільний порядок та справедливість; 2) оцінки важливості положень такої інформації для конкретного індивіда; 3) формування відповідного ставлення до діючого права, зокрема до інформативного змісту актів тлумачення норма права стосовно власних інтересів, прав та обов'язків, а також стосовно прав та обов'язків інших суб'єктів права; 4) усвідомлення необхідності дотримання таких норм права або навпаки, намагання утримання від усвідомлення положень правових приписів у зв'язку з відсутністю в їхньому змісті власного інтересу.

Наступною стадією механізму ціннісно-мотиваційного правового впливу є усвідомлення суб'єктами мотивів власної поведінки. Вплив права на вольову поведінку людини пов'язаний із внутрішнім впливом на формування та розвиток мотивів поведінки, їх стимулюванням. Таким чином, право в якості вагомий ідеологічної сили виконує роль стимулятора у формуванні та розвитку мотивів поведінки людини.

Поряд із стримуючими мотивами поведінки важливу роль у механізмі ціннісно-мотиваційного правового впливу відіграють і спонукаючі або стимулюючі мотиви активної поведінки. Основну роль тут відіграють правові стимули, високий рівень правосвідомості, які детермінуються матеріальними та духовними потребами суб'єктів. Так, суб'єктивне право на позитивні дії, якому кореспондується пасивний обов'язок, встановлюючи певні відносини, створює умови, юридичні можливості для здійснення активних дій і саме таким чином спонукає до формування та розвитку матеріальних і духовних стимулюючих мотивів.

Водночас існують так звані змішані напрями ціннісно-мотиваційного правового впливу на формування і розвиток стимулюючих мотивів до активної поведінки суб'єктів права. Одним з таких є встановлення компетенції відповідних органів і посадових осіб. У компетенції владні права тісно пов'язані з обов'язками виконувати певні завдання. У цьому випадку компетентний орган не лише в праві, але й зобов'язаний вчинити передбачені дії, а інші особи у кінцевому рахунку можуть бути зобов'язані до активної поведінки¹³. Тому встановлення компетенції відповідних органів спонукає до активної поведінки, а отже, здатне стимулювати певний ефект ціннісно-мотиваційного правового впливу.

Наступним напрямом правового впливу є нормативний, різновидом якого виступає правове регулювання в різних сферах життєдіяльності суспільства. З цієї точки зору правове регулювання є засобом забезпечення соціально вагомих інтересів людей. Водночас необхідно не забувати, що до складу системи соціального управління входить правовий вплив в цілому.

Механізм нормативного регулювання містить в собі різноманітні форми впливу держави на діяльність людей, зокрема, видання норм права, їх використання суб'єктами суспільних відносин, застосування компетентними суб'єктами та гарантованість реалізації в конкретних правовідносинах можливості звернення в конкретних випадках до примусової сили держави.

Сутність механізму нормативного правового впливу полягає в тому, що він спрямований на регламентацію поведінки та діяльності суб'єктів права, суспільних відносин, що входять до правового регулювання, а також – на встановлення заходів захисту та відповідальності у випадку невиконання юридичних обов'язків і порушення суб'єктивних прав.

Ступінь і характер регулятивного впливу на суспільні відносини дає змогу виокремити в системі нормативного регулювання поряд з правом наступні елементи: мораль, звичаї, корпоративні норми, релігійні норми. В.М. Сирих зазначає, що дослідження права, обмежені сферою правового регулювання, мають однобічний характер. З предмета дослідження випускається тісний зв'язок права з іншими соціальними явищами¹⁴. Тому право регулює не всі суспільні відносини, а лише найважливіші, істотні, що стосуються інтересів держави та суспільства в цілому. Право є унікальним авторитетним регулятором, проте воно є лише одним з компонентів нормативного регулювання¹⁵.

Саме тому дослідження механізму правового впливу пов'язується зі сферою дії свідомості людини та її внутрішніми мотиваціями. В цьому аспекті саме мораль є внутрішнім регулятором поведінки людей. За своєю природою мораль позбавлена тих повноважень, які відображають свободу дій стосовно суб'єктів і визначають їхню обов'язкову поведінку. Моральне відношення в цьому розумінні має односторонній характер: реалізуючи моральну норму, суб'єкт виконує всій моральний обов'язок перед іншим суб'єктом. При цьому зміст як самої норми моралі, так і заснованих на ній взаємовідносин суб'єктів не передбачає можливості примусово вимагати відповідних дій від зобов'язаного суб'єкта. Проблема співвідношення моральних цінностей і права має не лише теоретичне, а й практичне значення, стосується гуманістичної спрямованості права, його доцільності й ефективності. У юридичній літературі підкреслюється, що юридична норма не може бути ефективною, якщо суперечить вимогам моралі¹⁶.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити наступні висновки: 1) норми моралі в межах механізму правового впливу регулюють в першу чергу ті відноси-

ни, які виходять за сферу дії права, хоча в певних межах засади моральності діють так само і на правовому полі; 2) моральне регулювання в межах механізму правового впливу не спирається конкретно та безпосередньо на державний примус; 3) моральне регулювання в межах механізму правового впливу використовує власні засоби, за допомогою яких досягається бажана правова поведінка суб'єктів права, використовуючи складніші та вищі оціночні критерії поведінки людей.

Механізм нормативного правового впливу не буде ефективним та результативним, якщо суб'єкт права буде позбавлений уявлення про діючі правові норми (відсутність інформації щодо них) або у суб'єкта права не буде сформована необхідна мотивація щодо дотримання, виконання, використання таких правових приписів. Зазначені фактори ускладнюють процес і алгоритм механізму правового впливу в цілому. Він може бути визначений як сукупність специфічних правових засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на свідомість і поведінку людей, метою якого є втілення змісту правових норм у можливу правомірну поведінку особи шляхом усвідомлення індивідуумом ціннісних орієнтацій про право та формування позитивних мотивів активної правової поведінки.

1. *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - 2-е изд., перераб и доп. - М.: Юристъ, 2005. - С.734.* 2. Там само. - С.734. 3. *Чубкова С.Г. Элькин В.Д. Основы правовой информации (юридические и математические вопросы информатики): Уч. пос. / Под ред. М.М. Рассолова, В.Д. Элькина. - М.: «Юридическая фирма «Контракт», 2004. - С.48.* 4. *Новый энциклопедический словарь. - М.: Большая Российская энциклопедия: РИПОЛ классик, 2005. - С. 438.* 5. *Закон України «Про інформацію» // ВВР України. - 1992. - № 48.* 6. *Юридична енциклопедія: Т. 2 «Д-Й». - К.: «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана 1999. - С.718.* 7. *Україна. Закони Кодекс України про працю. - К.: Велес, 2006. - С.14.* 8. *Еникеев М.И. Общая и социальная психология. - М.: Норма-ИНФРА-М, 2000. - С. 99.* 9. Там же. - С. 734. 10. Там же. - С. 734. 11. *Общая теория права и государства / Под ред. Лазарева В.В. - М., 1996. - С. 178.* 12. *Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. - С. 322.* 13. *Мицкевич А.В. Субъекты советского права. - М.: Госюриздат, 1962. - С.120-130.* 14. *Сырых В.М. Социальный механизм правового регулирования: понятие, состав и структура // Ленинградский юридический журнал. - 2005. - №2(3). - С. 106-119.* 15. *Гойман В.И. Право в системе нормативного регулирования // Общая теория права и государства: Учебник / Под ред. В.В. Лазарева. - М., 2003. - С. 120.* 16. *Кудрявцев В.Н., Глазырин В.В. и др. Эффективность правовых норм. - М.: Юридическая литература, 1980. - С. 62.*